

THONET előtt és után

BÉCSI KIÁLLÍTÁS A HAJLÍTOTT BÚTOR TÖRTÉNETÉRŐL II.

A cikk az előző lapszámunkban (2020/3, 40–45. oldal) a Museum für angewandte Kunst (MAK) kiállításáról megjelent, a Gebrüder Thonet cég történetének kezdeteit bemutató írás folytatása.



Bugholz, vielschichtig. Thonet und das moderne Möbeldesign című kiállítás (részlet). Az előtérben balról jobbra: karosszék (kiállítva az 1851-es londoni világkiállításon), 39-es szék (1887–1888), 4-es számú szék (1849), 13-as számú szék (1860–1865) Bentwood and Beyond. Thonet and Modern Furniture Design (exhibition photo). In the foreground left to right: armchair (on display in the 1851 London World Fair), chair No. 39 (1887–1888), chair No. 4 (1849), chair No. 13 (1860–1865) | Museum für angewandte Kunst, Bécs, 2019–2020
© MAK, fotó: Georg Mayer

Az 1860-as évek végétől többféle változás indult meg a cég életében, ami a '70-es évek közepétől vált markánssá. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésével kialakult új politikai és gazdasági helyzet általános gazdasági-politikai hatásán túl a gyártási privilégiumok lejártával erős versenytársak jelentkeztek a hajlítottbútor-piacon. Közülük az 1849-es alapítású bécsi Jacob & Josef Kohn (J. & J. Kohn) vált a legjelentősebbé az elkövetkező évtizedek során. Sokszor a két vállalat egymás mellett, egymást előzve készítette termékeit.¹²

1869-től a Gebrüder Thonetnél az idős Michael Thonettól August fia vette át az általános vezetést. August Thonet (1829–1910) emlékezetes munkákkal, köztük az 1867. évi párizsi világkiállításra készített, mai napig elismeréssel övezett úgynevezett *demonstrációs székekkel* bizonyította rátermettségét a világ előtt (kép az előző lapszámunk 41. oldalán). 1890-ig ő volt a műszaki-fejlesztési munkák kezdeményezője és vezetője a – koritschani után alapított – Bistritz am Hostein-i (ma

Bystřice pod Hostýnem, Csehország) gyárnak. Különösen a mozgatható bútorok fejlesztése területén születtek új, előremutató eredmények (2-es számú állítható fekvőszék, 1875 körül; hintázó fekvőszék, 1875; forgó karosszék, 1873). A különböző – talán amerikai hatásra fejlesztett¹³ – állítható, forgatható munkaszékek mellett számos újító javaslata közül külön említendőek lemezbútorai. Az utóbbiak voltaképpen a boppardi hajlítások folytatásai, de nem rétegelt lemezcsíkokból készültek, hanem tömör deszka hajlításával. E típusok ez idő tájt nem kerültek sorozatgyártásra; messze megelőzték korukat: csak az 1930-as években találtak folytatókra Alvar Aalto (1898–1976) és társai által.¹⁴

A Thonet vállalatnál egyébként a gyártás és a marketing határozott szétválasztásával és az utóbbiért felelős legfiatalabb fiú, Jacob Thonet (1841–1929) irányításával történt meg a termékválaszték jelentős kiszélesítése a század utolsó harmadában. A már bevált típusok gyártása mellett a vásárlóközönség igényeinek minél szélesebb körű

kiszolgálására törekedve újabb bútortípusok és stílusok beállításával erősítették vezető helyüket a piacon. A hetvenes évektől – a gazdagodó polgárság pompaigényének megfelelően – az addigi könnyed hajlítottbútor-típusok kínálatát a historizmus szellemében nehéz, súlyos, történeti díszítésekkel, különféle kárpitozásokkal, reprezentatív faragásokkal ellátott modellekkel egészítették ki. Sokszor ezekkel együtt is történtek funkcionális és technikai fejlesztések. Így például sok esetben az egyes termékekhez szükséges rudak hosszúságát megrövidítették a könnyebb és olcsóbb gyártási eljárások érdekében, és ily módon formailag is gazdagították ajánlatukat. Elsőként hozták létre a fel-le hajtható színházi sorszék típusát (1888), a lemezfelületek gyors és egyszerű díszítőeljárásának bevezetésével pedig (pirográfia, 1880) kialakították a motívumok sokféle és olcsó változatát. Ugyancsak a díszítési ajánlat szélesítését szolgálta a különleges megjelenésű, csavart hatású (utólagos esztergályozással létrehozott) hajlított elemek használata. A megnőtt piaci igények kiszolgálására gyáraik és kereskedelmi kirendeltségeik létesültek Európa-szerte. Köztük a – későbbiekben központi szerepű – németországi bútorgyár Frankenbergben (1889), illetve az egyik legkorábbi és

legelegánsabb üzletház Budapest belvárosában. A Váci utcában ma is megtalálható, reprezentatív épületet a korszak jeles magyar építészei tervezték, és 1889-ben nyitották meg.¹⁵ Mindenesetre óriási igény volt a sokféle bútorra; 1893-ban már több mint egymillió darab készült évente belőlük gyáraikban.¹⁶



Bugholz, vielschichtig. Thonet und das moderne Möbeldesign című kiállítás (részlet). BREUER Marcell: Plywood fekvőszék, kivitelezés: Isokon-Luterma (balra); és August THONET: Állítható fekvőszék, kivitelezés: Gebrüder THONET | Bentwood and Beyond. Thonet and Modern Furniture Design (exhibition photo). Marcel BREUER: Plywood deckchair, manufacturer: Isokon-Luterma (left); and August THONET: Adjustable deckchair, manufacturer: Gebrüder THONET London, 1935–1936, tömör és rétegelt nyírfá; Bécs, 1875, természetes bükk, nádazva
Fotó: Bozóki-Ernyey Katalin



J. & J. Kohn: 3-as számú bölcső | J. & J. Kohn: Cradle No. 3 Bécs, 1898, kivitelezés: 1900 körül, tömör bükkfa, hajlítva (Museum für angewandte Kunst, Bécs)
Fotó: Bozóki-Ernyey Katalin

1900 körül azonban világossá vált, hogy a fejlődés ezen az úton már nem folytatható tovább. A korszellem változása, a *Gesamtkunstwerk* ideájának megerősödése módosította a piaci keresletet. A hazugnak tartott historizmussal és eklektikával szemben jelentkezett a bécsi iskola, a *szecesszió* és a *premodern* tisztító új szelleme és formakultúrája. Fellépésük változást hozott az építészetben és belsőépítészetben és velük együtt a bútortervezésben is: az eddigi használati tárgyak művészeti együttesek részévé váltak maguk is. Eszmei megalapozója a Monarchia nagy tekintélyű építésze és építészeinek nevelője, Otto Wagner (1841–1918) volt racionális tervezésméletével (Nutzstil).¹⁷ Az első lépés megtevője pedig a minden díszítés dühödt ellenfele: Adolf Loos (1870–1933), aki az általa kialakított bécsi *Café Museum* belsejébe megtervezte az ergonomikus, és szerkezeti elemeinek tökéletes optimalizálása által elegáns 255. számú modellt a változásokra érzékeny J. & J. Kohn számára. A Kohn cég nagy sikerei, különösképpen Gustav Siegelnek (1880–1970) az 1900. évi párizsi világkiállításon bemutatott, négyszögletes keresztmetszetű elemekből épített bútoraival, az irodák, vendéglők és kávéházak használati tárgyaiból a művészeti szalonok nagyra becsült műtárgyai közé emelték a hajlított bútort. A „szabad” és „alkalmazott” művészetek közötti határok átlépéséhez további „művész-építészek” kellett, a bécsi *Secession* nagy alakjai: Josef Hoffmann (1870–1956),

Joseph Maria Olbrich (1867–1908) és tanítványaik, akik révén megszületett a bécsi hajlítottfa bútór új reneszánsza. A Gebrüder Thonet is a vezető modern bécsi építésztervezőkkel keresett kapcsolatot. Bécs híres új épületének, az Otto Wagner által tervezett *Posta-takarekpénztárnak* (1905) berendezési tárgyait ezután már Kohnnal együtt gyártotta (köztük híres, kocka formájú zsámolyát *4746-os modell* néven). A cég geometrizáló szecessziós bútorait főleg Marcel Kammerer (1878–1959) tervezte a századelőn. A szerkezetet hangsúlyozó formákat azonban rövidesen újabb formai változások követték. Az 1914-es kölni Deutsche Werkbund-kiállításon már az elkövetkező korszak stílusának, az art decónak bevezetője lett az Otto Prutscher (1880–1949) által tervezett (és e kiállítás mellett a MAK másik termében látható) reprezentatív faragott díszítésű bútorregyüttese.¹⁸



Bugholz, vielschichtig: Thonet und das moderne Möbeldesign című kiállítás (részlet). Balról jobbra: Gerald SUMMERS: BPAC (1933), Han PIECK: Bambi-szék (1946–1948), Gebrüder THONET / August THONET: Rétegettlemez szék (1880 körül) | Bentwood and Beyond. Thonet and Modern Furniture Design (exhibition photo). Left to right: Gerald SUMMERS: BPAC (1933), Han PIECK: Bambi chair (1946–1948), Gebrüder THONET / August THONET: Plywood chair (c. 1880) Museum für angewandte Kunst, Bécs, 2019–2020 © MAK, fotó: Georg Mayer

Az első világháború hosszan elhúzódó pusztítása során előbb a munkások katonai szolgálatra rendelésével, majd a vásárlások lecsökkenésével hatalmas visszaesés következett be a termelésben. A háború végével – és az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve tragikus befejezésével – a vállalat csődbe jutott. A nagyvállalat szétesett; egyes gyáregységei a korábbi országrészekből újonnan alakult államokhoz kerültek. 1921-ben a Gebrüder Thonet előbb AG-vé (Aktiengesellschafttá – részvénytársasággá) alakult, majd 1923-ban megtörtént a családi vállalat önállóságának elvesztése és fuzionálása az időközben több kis gyár egyesüléséből és a J. & J. Kohn cég felvásárlásával, továbbá az osztrák Credit Bank támogatásával létesült, svájci bejegyzésű, nemzetek feletti Mundus csoporttal. A Leopold Pilzer üzletember (1898–1961) által vezetett Thonet-Mundus két világháború közötti – immár

több szálból összeállt – sikeres vállalat-történetének végigkísérése nem célunk e helyütt, és nem is lehetne megnyugtató módon bemutatni a 22 gyártóhelyen folytatott tevékenységét.¹⁹



Josef HOFFMANN: 670-es számú állítható klubfotel, népszerű nevén „Ülőgép” Josef HOFFMANN: Reclining armchair No. 670 nicknamed ‘Sitting machine’ Bécs, 1905, kivitelezés: 1906 körül, gyártó: J. & J. Kohn, bükk, tölgyfa hajlítva, plywood, sárgaréz © MAK, fotó: Georg Mayer

A klasszikus Thonet bútór a háború után még olcsó áránál fogva és egy-két avantgárd és szociális szemléletű tervező (mindenekelőtt Le Corbusier) elismerésétől övezve tartotta magát egy ideig, de a húszas évek végére kiment a divatból. Bár a vállalat részéről történtek kísérletek a rúdhajlítású, illetve tölgyfa bútorzat megújítására neves progresszív osztrák és német tervezők (Josef Frank [1885–1967], Adolf Gustav Schneck [1883–1971], Ferdinand Kramer [1898–1985]),²⁰ sőt 1933-ban magyarországi tervezők bevonásával is. Jóllehet az utóbbiról sem a kiállításban, sem a katalógusban nem esett szó, számunkra nem érdektelen, hogy legjobb hazai bútortervezőink (Kaesz Gyula [1897–1967], Kozma Lajos [1884–1948]) részt vettek a Váci utcai bemutatóteremben megrendezett bemutatóon, kivitelezett munkáikkal.²¹ Mindazonáltal a fejlett piacon valójában a korszak újdonsága, az acélső bútór bizonyult alkalmasnak a vállalat kereskedelmi megerősítésére.

Az acélső bútór a harmincas évekre divattá vált: a rohanó modern kor, a sebesség szimbólumaként műszaki jellegű formavilágával, krómzott hideg színével a *Neue Sachlichkeit* (új tárgyilagosság) idején. A Thonet-Mundus

mint nagyvállalat az elsők között ismerte fel ezt, és a kezdeményező kis cégeket (Standard Möbel, Desta) felvásárolva a húszas évek végétől kezdett el foglalkozni gyártásukkal. E téren piacvezető volt egészen a harmincas évek végéig Ludwig Mies van der Rohe (1886–1969), Le Corbusier (1887–1965), Breuer Marcell (1902–1981) és társaik munkái révén. Számunkra különösen jelentős, hogy először szerepeltek e nagy múltú cég piacvezető termékei között magyar tervezők munkái, mindenekelőtt Breuer Marcelltól.²² E kiállításon Breuer *B3-as* számú, a későbbiekben *Wassily* néven ismertté vált első csőbútorának a hatvanas évekből származó, az osztrák Robert Maria Stieg (1946–1984) által tervezett alumíniumlemez és plexiüveg változatai mellett további fontos alkotása is szerepelt, és nem csak a vállalat zászlaja alatt. Öröm és egyben elgondolkodtató volt látni a csőbútorok utáni időszakából származó (rétegelt nyírfa tartószerkezetű és plywood lemez ülőszerkezetű) *Plywood fekvőszékét* az *organikus design* korai idejéből August Thonet – korábban említett, természetes, hajlított bükkfából, nádazva készített – hasonló funkciójú darabja mellett. A kiállításnak és a könyvnyi katalógusnak egyaránt ezek a beszédes és gondolatébresztő típuscsoportosítások, különböző időszakokból származó összeállítások voltak egyébként a legértékesebb megoldásai. Ugyanez mondható el a látványos kialakítású, egy lemezből kivágott ülőbútorokról is, amelyeket ugyancsak August Thonet kezdeményezett a 19. század vége felé. Ezek a 20. század harmincas évekbeli továbbfejlesztésük után (előbb Finnországban Alvar Aalto, majd Nagy-Britanniában Gerald Summers

[1899–1967], Garnet Campbell által) csupán az újabb világegést követően, a negyvenes évek közepétől az ötvenes évek végéig tartó – az organikus stílussal rokon – *szobrászi formálás* idején virágoznak fel igazán.



Adolf Gustav Friedrich SCHNECK: A64F karosszék
 Adolf Gustav Friedrich SCHNECK: A64F armchair
 Frankfurt am Main, 1927, gyártó: Thonet-Mundus, tömör és hajlított bükk, rétegelt lemez, festve
 © MAK, fotó: Georg Mayer



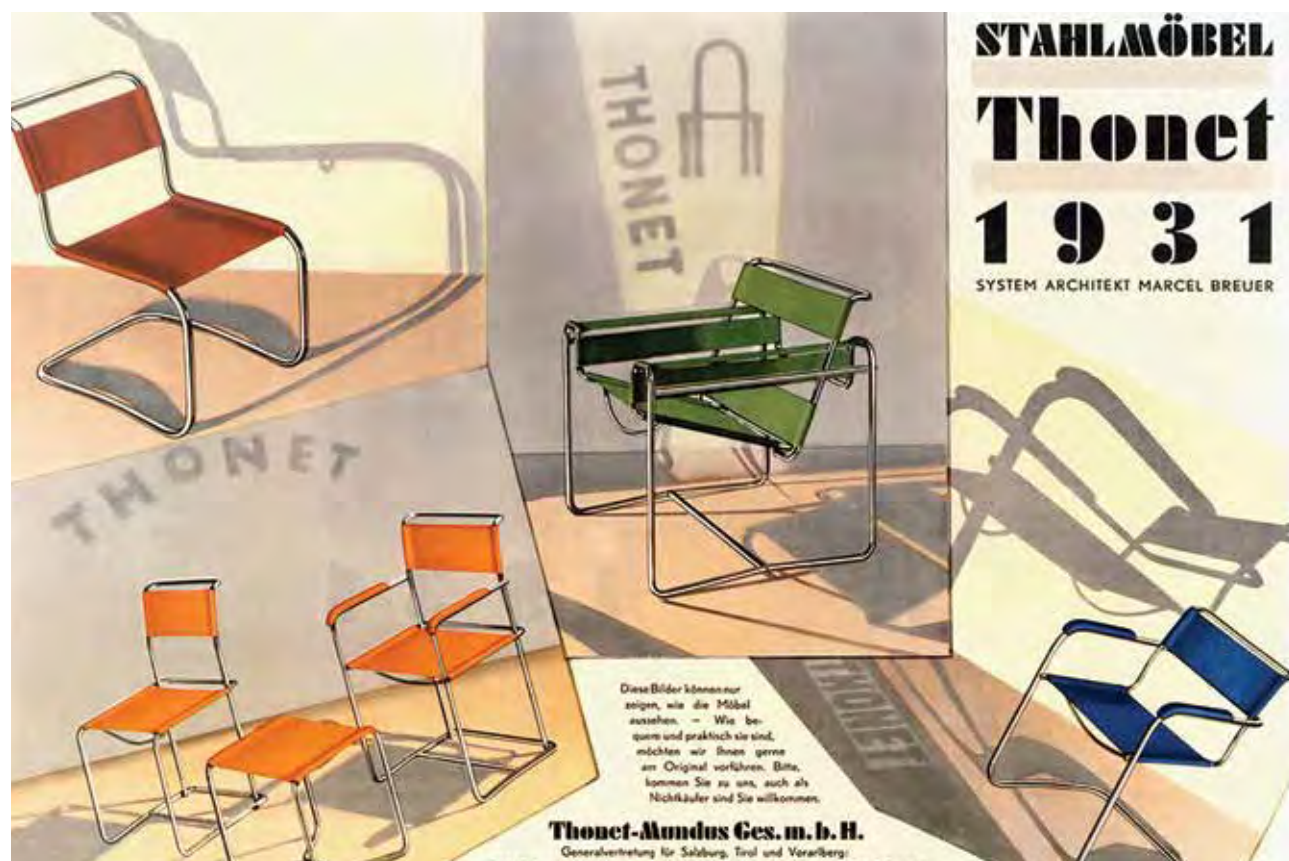
Otto PRUTSCHER: Karosszék az 1914. évi kölni Werkbund-kiállításra
 Otto PRUTSCHER: Armchair for the Cologne Werkbund-exhibition, 1914
 Bécs, 1914, gyártó: Gebrüder THONET, faragott tölgy, tömör és hajlított bükkfa, kárpitozva
 Fotó: Bozóki-Ernyey Katalin

A világot újra alapjaiban megrázó, politikai-gazdasági erőviszonyait átrendező második világháború után a thoneti hagyományokra és a vele párhuzamos utak eredményeire alapozó hajlítottbútor-gyártás ekkor valójában erősen beszűkült, és számottevően a korábbi nagyszámú gyártóhelyből csupán Bécsben és Frankenbergben, valamint a vállalatból már korábban kivált főbb csehszlovákiai és lengyelországi gyárakban folytatódott tovább. A legkorábban talpra álló frankenbergi gyárban az Alfred Thonet-i, közvetlenül pedig a korábbi amerikai lemezprezelési kezdeményezések fonalát vették fel. Sajnos a kiállítás szervezői és a katalógus szerzői nem említették meg a Museum of Modern Art (MoMA) híres *Organic Design in Home Furnishings* úttörő kiállítását 1941-ből,²³ ahol Eliot F. Noyes (az IBM vállalati arculatának későbbi megfogalmazója, és talán nem mellesleg Breuer egyik korai amerikai tanítványa) már bemutatta a rövidesen világhírnevet szerző építész-bútortervező alkotópáros: Eero Saarinen (1910–1961) és Charles Eames (1907–1978) plywoodból formált kagylófotelét. (Eames érdeme az is, hogy negatív gyártási tapasztalatai alapján felhagyott ezzel az egydarabos plywood-megoldással a későbbiekben, és – a

Thonet-kiállításon is bemutatott – negyvenes évek közepi klasszikus munkáinál már önállóan gyártott, mondhatni thoneti mélységű-szépségű elemekből építette érzékenyen formált ülőbútorait. Ezzel ellentétes utat választott Saarinen, amikor 1955–1956-ban megalkotta a szintén klasszikussá lett *Tulipán* elnevezésű, előbb üvegszálás, majd fröccsöntött műanyag székeit.) Mindenesetre az ötvenes években a szobrászi formálás egyetemes divatjához tartozó kúp, illetve kagyló formájú – fa és fém, három- és négy lábú – székek sorozata jött létre Európában. Az Edelhart Harlis (1928–1985) által tervezett *ST664*-es Thonet-modell (1954) óriási siker lett a piacon, és a frankenbergeri Thonet-gyár megerősödéséhez és bővítéséhez vezetett.²⁴ A bemutatott darabok közül mindenképpen megemlíteném még a brit Carl Jacobs (1925–) és a német Günther Eberle formailag-technológiailag kitűnően megoldott – és sokak által követett – munkáit.²⁵ Röviddel későbbi a dán Verner Panton (1926–1998) – az avantgárdot közvetlenül megidéző neoavantgárd – egylemezes plywoodból készített, lehetőségteljes részletekkel bíró *S275* jelű konzolos széke. Majd pedig megjelent a világszerte hódító műanyagban is megfogalmazott, a tervező nevére emblematikussá lett pop-design változata: a *Panton-szék* (1960).²⁶ Voltaképpen ez időtől megszorodtak a különböző korábbi konstrukciótípusok

újrafogalmazásai, utánzások és változatok fában, fémbe, műanyagban, történeti ideák feltámasztásai, valós és csupán divatos új ajánlatok, hatalmas mennyiségben. Sokszor inkább csak tervezői fricskák a legkülönbözőbb anyagokból, anyagok keverékéből, a legkülönbözőbb rangú tervezők által a legkülönbözőbb minőségi színvonalon.²⁷ Mindazonáltal ebből a növekvő sorból kiemelném a frankenbergeri gyárat megerősítő Paul Stanossek a *214-es* számú széke (1960), és a bécsi gyártól Ernst W. Beraneket (1934–) *Thondo* (1979) elnevezésű sorozata miatt; mindkettőjüket a hagyományokat nem tagadó újításáért. A többségnél viszont a használati funkció helyett sokkal inkább a szellemi üzenet, netán csak személyes üzenet és a reklámhatás megteremtése vált központi tervezői céllá. Ennek során – és a bemutató végén – pedig a mindennapi használatból műtárgyakká, majd múzeumi klasszikusokká lett egykori Thonet bútorok – kilépve mindennemű gyakorlati feladatukból – immár művészi installációk alapelemeiként jelentek csak meg az osztrák képzőművészek révén.

Eredményekben gazdag, hosszú, sok elágazású, sok tanulsággal bíró időutazásra – a „bécsi szék(ek)” megismerésére – invitálták e kiállítás rendezői a látogatókat. Időtartama – kétszáz év – drámai eseményekkel teli időszak volt az emberiség történetében. Ezt érthetően-átélhetően



THONET-MUNDUS: Színes eladási kisplakát, 1931 | THONET-MUNDUS: Colour small poster, 1931

Forrás: Sebastian Hackenschmidt – Wolfgang Thillmann: Bugholz, vielschichtig. Thonet und das moderne Möbeldesign / Bentwood and Beyond. Thonet and Modern Furniture Design. Hrsg. / Eds. Christoph Thun-Hohenstein – Sebastian Hackenschmidt. Basel, 2019

megidézni – ráadásul szinte kizárólag ülőbútorokkal – hatalmas feladat. Az alapító előtt tisztelgő nagy vállalkozás mindenképpen dicséretet érdemel, még ha – az élmények sokasága mellett – megvalósítása sok kérdőjelet hagyott is a szemlélőben. Mindenekelőtt azt, hogy kinek készült e kiállítás valójában? Hiszen egy-egy alkotás mélyebb, részletesebb szemléltetése nem történt meg, a zsúfolt sorokban egymás mellé rakott művek (egykor használati áruk, a hatvanas évektől múzeumi műtárgyak) csak formai memorizálásra voltak alkalmasak, ami a nagyközönségnek sok, fárasztó, a szakmai érdeklődésű látogatóknak kevés. A klasszikus darabok sokszor bravúros szerkezeti megoldásai (ülőlapjukon vagy hátlapjukon), az elemek kapcsolódásainak szépségei általában rejtve maradtak a kiemelés nélküli monoton felsorolásban-bemutatásban.

Az ünnepi esemény és a tárgyak összértéke a nyújtott látvánnyal aligha vethető össze; a rendezés és a kiállítás installálása több mint kérdésesre sikerült. Különösen nehezen elfogadható a székek közel azonos szintű – alacsony – egymás melletti bemutatása a magas belmagasságú térben; a többnyire kitakaratlan falak a vakablakokkal és a gazdagon elhelyezett tűzpiros tűzoltókészülékekkel. Ezek kifejezetten zavaróak, teljességgel megoldatlanok maradtak mindvégig. Kor- és téridéző képek, rajzok, fotók, videók sehol, pedig e székek mindenkor, mindenhol valamilyen situációban funkcionáltak. Félreértés ne essék, nem makarti kiállításstervezést és rendezést hiányolok (bár éppen a 19. század végi anyagnál az is lehetett volna), de értelmező megoldásokat igen. Így egy megszállott szakembernek (tervezőnek, művészettörténésznek) nagy



Verner PANTON: S275-ös szék | Verner PANTON: Chair S275

1956–1965; gyártó: August SOMMER a Thonet Frankenberg számára, 1967 körül; préselt rétegelt lemez, lakkozva

© MAK, fotó: Georg Mayer

öröm lehetett eredetiben látni az eddig csak képekről ismert kitűnő munkákat, a nagyközönségnek viszont sok volt, és kevésbé marad jeles élmény. A feszes raktári rendből kilépő csoportosítások – akár funkcionális (lásd Thonet–Breuer-fekvőszékek), akár anyagi-technikai kapcsolatok (egylemez kivágások) – bemutatásai éppen ezért emlékeztetnek. A választott témán túli „gender-konstrukciók” látványos kiemelését viszont tartalmilag mindenképpen túlzottnak tartom, még ha a kiállítás végére a rendezők szerettek volna is tenni valamiféle geget.



Bugholz, vielschichtig. Thonet und das moderne Möbeldesign című kiállítás (részlet). Edelhard HARLIS (1954, Thonet Frankenberg), Carl JACOBS (1950, Kandy, London) és Günther EBERLE (1953/1954, Thonet Frankenberg) plywood székek | Bentwood and Beyond. Thonet and Modern Furniture Design (exhibition photo). Edelhard HARLIS' (1954, Thonet Frankenberg), Carl JACOBS' (1950, Kandy, London) and Günther EBERLE's (1953/1954, Thonet Frankenberg) plywood chairs
Museum für angewandte Kunst, Bécs, 2019–2020
© MAK, fotó: Georg Mayer



Robert Maria STIEG: „m-c” karosszék | Robert Maria STIEG: ‘m-c’ armchair 1969, kivitelezés: 1973 körül, gyártó: ismeretlen; plexiüveg és fém
Fotó: Bozóki-Ernyey Katalin

ERNYÉY Gyula
design történetés

Ez azonban, azt hiszem, nem sok örömet okozott volna az ünnepeltnek, de Looson át Eamesig és Pantonig folytathatnánk a sort mindazokkal, akik a használati folyamatban kiteljesedő, szépséget keltő és örömet okozó tárgyak alkotóiként írták be nevüket az emberiség emlékezetébe. Az egész rendezvényt szemben azonban igazságtalanok lennénk, ha nem jegyeznénk meg, hogy a felvállalt monstre feladat megoldása mindenképpen jobban sikerült az – egyébként 304 oldalas – katalógusban. Ott a vizsgált számos párhuzamállítás és csoportosítás között csupán egy példa maradt e kétdarabos konstrukció, s nem lett a nagyszabású, tisztelgő előadás befejező crescendoja.

(Bugholz, vielschichtig. Thonet und das moderne Möbeldesign. Museum für angewandte Kunst, Bécs, 2019. december 18. – 2020. szeptember 6.)

12. A J. & J. Kohn cég történetéről bővebben lásd Stefan Üner: Jacob & Josef Kohn. In: Eva B. Ottlinger (ed.): *Wagner, Hoffmann, Loos und das Möbeldesign der Wiener Moderne. Künstler, Auftraggeber, Produzenten*. Ausst. Kat. Wien, 2018, 140–142.
13. Úgy vélem, hogy ez az 1876. évi philadelphiai világiállítás kapcsolataiban – az időpontok és események ismerete alapján – elképzelhető, különösképpen, ha tudjuk, hogy Michael Thonet folyamatosan gazdagította gyártási programját, és valószínűleg így voltak ezzel vele együtt dolgozó fia is.
14. Az 1900-as párizsi világiállításán bemutatott díszetlen támlás székhez hasonló megoldással (fotóját közli Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 60.) csak a harmincas évek tervezőinél találkozunk majd. Kár, hogy a tallinni Luterma gyár kétségtelen eredményeiről nem történt bővebben említés e helyütt legalább a katalógusban. Vö. Sebastian Hackenschmidt – Wolfgang Thillmann: i. m. [lásd 1. jegyzet], 159.
15. A Váci utca 11/a és az Aranykéz utca 3. közti, műemlékileg védett épületet Lechner Ödön vezetésével Pártos Gyula és Klein H. János tervezték. A Zsolnay-gyár indázó kerámiajával borított Váci utcai homlokzatát középpont gótizáló fülkékben elhelyezett női és férfi szobrok díszítik.
16. Sebastian Hackenschmidt – Wolfgang Thillmann: i. m. [lásd 1. jegyzet], 295. A gyártási csúcsteljesítményre vonatkozóan Vegesack 1,8 millió darabot említ 1912-ből, Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 6.
17. Otto Wagner építészeti munkásságáról, nézeteiről bővebben lásd Kubinszky Mihály: *Otto Wagner*. Budapest, 1988. Ő irt Loosról is magyar nyelven monográfiát: *Adolf Loos*. Budapest, 1967.
18. *Otto Prutscher. Allgestalter der Wiener Moderne* című kiállítás, MAK, Bécs, 2019. november 20. – 2020. október 11. Katalógusa: Christoph Thun-Hohenstein – Rainald Franz (Hrsg.): *Otto Prutscher. Allgestalter der Wiener Moderne / Otto Prutscher. Universal Designer of Viennese Modernism*. Wien, 2019. /MAK Studies 26./
19. A meglevő gyárak mellé létrehozta még a francia–német alapítású Thonet Frères csőbútorgyárt, majd 1938-as USA-belül meglepedése után az amerikai piacra termelő Thonet Industries-t 1940-ben. Bővebben lásd Jiří Uhlíř: Thonet 1900–1939: Innovation

- und Krisis / Thonet 1900–1939: Innovation and Crisis, és Heimo Keindl: Die Thonet-Unternehmen in Österreich und Deutschland nach 1945 / The Thonet Companies in Austria and Germany after 1945. In: Sebastian Hackenschmidt – Wolfgang Thillmann: i. m. [lásd 1. jegyzet], 48–63. és 64–80.
20. Jiří Uhlíř: uo., 56–57. és Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 88–93.
21. Kiss Éva: Hajlítottbútor-gyártás Magyarországon. In: Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 156.
22. Jiří Uhlíř: i. m. [lásd 19. jegyzet], 56–63. és Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 88–101. Breuer bútorairól bővebben magyarul lásd Ernyey Gyula: Breuer, a tárgyalkotó. In: uő (szerk.): *Breuer Marcel: Elvek és eredmények / Marcel Breuer: Principles and Results*. Pécs, 2008.
23. Eliot F. Noyes: *Organic Design in Home Furnishings*. The Museum of Modern Art, Exhibition Catalogue. New York, 1941.
24. Edelhard Harliról és 1 millió darabszámban gyártott bútoráról: Alexander von Vegesack: i. m. [lásd 2. jegyzet], 101.
25. Mellettük még kezdeményezőként Pierre Guariche (1926–1995) francia építész, tárgytervező szerepel *Tonneau* (1954/1955) nevű székével a szakirodalomban. Követőik pedig Közép-Európa-szerte megtalálhatók. Magyarországon is nagyon népszerű volt a „kagylószék”, ma is keresett „retro” darab a Burián Judit (1935–) által tervezett *Erika*-szék (1959), amelyet 1 millió körüli példányban gyártottak.
26. Verner Panton érdemeit alapvetően nem kisebbíti az egykor – 1934-ben – Gerrit Thomas Rietveld (1888–1964) által síklapokból tervezett és a hatvanas évek végétől a Cassina világcég által gyártott *Cikcakk* szék. Sőt e kontextus ismerete mélyebb összefüggések és értékek felkutatását és megértését segítheti elő.
27. Kár, hogy az érthetően – végső soron mégis – sok osztrák példa mellől nem tekintettek ki a szerzők egy kicsit keletebbre is, csak Debrecenig. A klasszikus rúdhajlító vonalat valóban továbbfejlesztő szép példák között Vásárhelyi János (1945–) *Smoky* elnevezésű karosszékének (Hajdúthonet / Sellaton Hajlítottbútorgyár, 1997-től) mindenesetre helye lenne.